

Oma Keel
nr 2 / sügis 2001

Oma Keel
Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetuskolleegium: Mati Erelt, Tiiu Erelt, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Krista Kerge, Piibe Leiger, Helmi Neetar, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Tõnu Tender, Jüri Valge, Jüri Viikberg, Asta Õim

Toimetuse aadress: Maire Raadik, Hille Saluäär

Toimetuse aadress: Emakeele Selts, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

e-post: es@eki.ee

Kaas ja kujundus: Tiit Hennoste, Roosmari Kurvits

Küljendus: Sirje Ratso

Trükk: AS Pakett

ISSN: 1406-6599

Oma Keele väljaandmist toetavad haridusministeerium ja Euroopa keelteaasta (2001) korraldamise Eesti komitee

© Emakeele Selts 2001

Autoriõigus: artiklite autorid

S i s u k o r d

<i>Leelo Keevallik</i> New Yorgi kaubamajad ja Mulgi murre ehk Millega tegelevad sotsiolingvistid	5
<i>Argo Mund</i> Saksamaa kukk läks üle poodava silla ehk Pilguheit eesti keele esimestesse grammatikatesse ja sõnastikesse	12
<i>Asta Õim</i> Mööda eesti fraseoloogiamaastikku liikudes	19
<i>Inga Kukk</i> Kas elektrooniline õigekirjareform?	26
<i>Tiiu Erelt</i> Bürokraadi tähestik	34

Keelenõuanne

<i>Tiiu Erelt</i> Need rasked võõrsõnad	38
<i>Reet Kasik</i> Pubist ja glögist	47
<i>Peeter Päll</i> Afganistan keelel	49

Emakeel koolis

<i>Martin Ehala</i> Rõõm keelest	51
<i>Piret Toomet</i> „Mis seal rääkida ...” ehk Tähelepanekuid Ülem-Suetuki koolist	56

Ülevaade

<i>Tõnu Tender</i> Emakeele Selts	65
<i>Tiina Leemets, Jüri Valge, Jüri Viikberg</i> 140 aastat eestlust Krimmis	72

Personaalia

Tiiu Erelt 150 aastat Karl August Hermannini sünnist 76

Raamatud

Jaak Peebo Ilmus „Wastne Testament 1686” 83

2001. aastal ilmunud keeleraamatud (Hille Saluäär) 85

Kroonika

2001. aasta keelesündmusi (Maire Raadik) 89

Õiendus. Eelmise Oma Keele lk 28 ja 49 illustratsiooni juurest puudus kunstniku nimi. Illustratsioonide autor on Urmas Nemvalts.

New Yorgi kaubamajad ja Mulgi murre ehk Millega tegelevad sotsiolingvistid

Leelo Keevallik

Tartu ja Uppsala ülikooli doktorant

Märkmikuga mees

1962. aasta pärastlõunal astus ühte New Yorgi kaubamajja mees, kes küsis esimeselt ettejuhtuvalt teenindajalt, kust ta võiks leida jalatseid. Saanud vastuseks „neljandal korrusel”, suundus meesterahvas nurga taha ning kirjutas midagi märkmikku. Seejärel tõstis ta pilgu ning küsis täpselt sama küsimuse põrandaid pesevalt koristajalt, veel mõnelt müüjalt ning viimaks ka osakonnajuhatajalt. Kõik kinnitasid justkui ühest suust: „Neljandal korrusel”. „Vabandust, kus?” küsis mees seepeale ning kuulis taas igahelt kõvasti ja selgelt: „Neljandal korrusel”. Pärast iga dialoogi tegi mees hoolikalt märkmeid, kuid paistis sellegipoolest info tõesuses kahtlevat, sest neljandale korrusele ta ei läinudki. Läks hoopis uksest välja.

Kummalise käitumisega meest nähti tol päeval ja veel järgmiselgi pärastlõunal kolmes eri kaubamajas, mille nimeks Saks, Macy’s ja S. Klein. Esimene neist on laialt tuntud kui eriti kallis ja luksuslik kaubamajakett, kuhu tavakodanikul vaevalt muud asja on, kui hindade üle ahhetamas käia. Seejärel läheb ta ikkagi ja teeb oma ostud Macy’s, kus hinnad taskukohasemad ja kaup korraliku keskmise kvaliteediga. S. Klein’i seevastu ei pruugita tänapäeval üldse mäletadagi, sest sellenimelise eriti odava säästukaubamaja asemele on tekkinud mitmed uued. Olgu newyorklaste sisseostudega kuidas on, aga miks küsis see imelik meeskodanik neil pärastlõunastel tundidel kaubamajades osakondi, mis paiknesid neljandal korrusel?

Tegemist oli sotsiolingvistiga, esimese omasugusega pealegi. Tema nimi on William Labov, ta töötab tänapäevani Pennsylvania ülikoolis

USAs ning ülalkirjeldatud uurimusega pani ta üldise veendumuse kohaselt aluse nüüdisaegsele sotsiolingvistikale, täpsemalt kvantitatiivsele variablusuuringule.

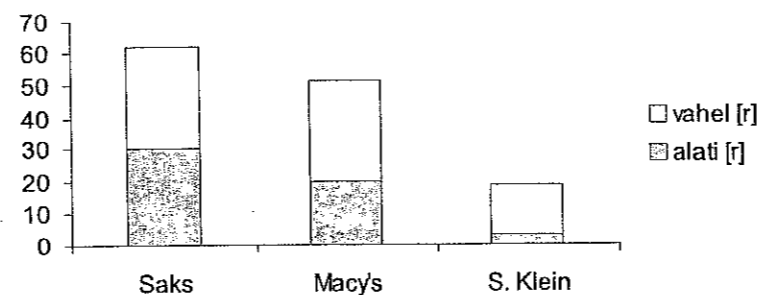
Neljas korrus

Miks just neljas korrus? Mõelgem ingliskeelsele sõnaühendile *fourth floor*. Püüdkem ette kujutada, kuidas hääldanuks seda printsess Diana – tõenäoliselt nii, et täht *r* jäänuks täiesti kuulmatuks. Nüüd aga püüdkem kujutleda, kuidas ütleks sama sõnaühendit näiteks JR „Dallasest” – tõenäoliselt tugeva põrinaga mõlema sõna vokaalosa lõpus. See laialt tuntud ameerikalik põrin oli William Labovi hinnangul pärast Teist maailmasõda saanud New Yorgis eriti prestiižikaks. See aga ei tähendanud sugugi seda, et kõik kõnelejad seda oleksid järjekindlalt kasutanud.

Jõuamegi variaabli mõiste juurde: variaabel on (enamasti häälduslik) keelejoon, mida eri inimesed eri situatsioonides ja kontekstides erineval määral kasutavad. Just sellepärast olid Labovi huviorbiidis mitte neljandal korrusel asuvad kaubad, vaid teenindajate vastused, mis kõlasid kord põrinaga, kord ilma. Iseenesest poleks see tulemus – kord nii kord naa – muidugi üldse tähelepanuväärne olnud. Kuna aga Labov oli käinud kolmes eri hinnaklassist ja väga erinevale ostjaskonnale mõeldud kaubamajas, küsitlenud sealsete teenindajate hierarhias eri positsiooniga inimesi ning lisaks märkinud üles ka nende vanuse ja soo, siis oli tulemuseks hämmastav korrelatsioon, mida keegi seni polnud suutnud tõestada.

Nimelt suutis Labov esimesena näidata, et prestiižsete keelendite kasutamise sagedus oleneb sellest, millisesse sotsiaalsesse klassi kõneleja kuulub. Mida kõrgem klass, seda sagedamini kasutab kõneleja prestiižikaid vorme, ja vastupidi (vt joonis 1). Ehk teiste sõnadega, prestiižikaks saavad need vormid, mida kõrgemad ühiskonnakihiid rohkem kasutavad.

Kuid Labovi läbimõeldud uurimus demonstreeris veel ka palju muud. Näiteks olid nooremad inimesed prestiiživariandi kasutamisel järjekindlamad kui vanad, mis omakorda võib viidata käimasolevale keelemuutusele. Nii võib järgmine põlv, kes omandab keelt praeguse noorema põlvkonna najal, uue prestiiživariandi hoopis üldistada, mis tähendabki muutuse lõpulejõudmist.

Joonis 1. Variaabli [r] esinemus kolmes New Yorgi kaubamajas aastal 1962

Samas on sotsiolingvistika jaoks eriti huvitav just see faas, kus keelejoon alles varieerub. Keelelised variaablid võivad olla sotsiaalselt väga tundlikud ja aidata meil mõista mitte ainult keelt ennast, vaid keele kaudu ka ühiskondlikke struktuure. Näiteks on nüüdseks selge, et situatsioonides, kus inimene oma keelekasutust teadlikumalt kontrollib, tulevad esile standardsemad ja/või prestiižsemad vormid kui argisituatsioonides. Seda püüdis Labov demonstreerida nii, et küsis igalt teenindajalt kinnitust, justnagu poleks ta esimest vastust päris hästi kuulnud. See sundis vastaskõnelejat end pingutama ja hääldusele tähelepanu pöörama. Nagu oletatud, sisaldas kordamisel öeldud *forth floor* sagedamini [r]-häälikut kui esimene vastus. Järelikult tunnetasid ka kõnelejad ise, et „parem” hääldus peaks olema [r]-iga.

Linnakeel ja varieeruv norm

Arusaam, et keel varieerub ja et see varieerumine on vähemalt mingil määral reeglipärane, tõi olulisi muudatusi keeleuurimisse ka üldisemalt. Enam ei tulnud alati otsida võsa vahelt vanimat „kõige õigema” murde kõnelejat, vaid võis hakata lindistama teisigi rühmi, et seega tabada keele muutumist näiteks põlvest põlve või rühmast rühma. Nagu juba Labovi esimesest uurimusest paistis, on sotsiolingvistide üheks olulisimaks tööpõlluks kujunenud traditsioonilisele vastupidiselt just kaasaja linnakeskkond. Muidugi esitatakse sel juhul uurimistööle teistsuguseid nõudmisi, nagu sotsiaalteadustele omane. Näiteks peab materjal olema representatiivne, st et kõnelejad oleks uuritavast rühmast valitud kindla meetodiga, mis välistab juhuslikult vildaka tulemuse.

Teiseks sai selgeks, et nn tugitooliteadlaste otsustusi õige ja väär, võimaliku ja võimatu keelekasutuse vahel ei tohi jäägitult usaldada. Keeleühiskonna eri liikmed võivad norme tajuda erinevalt ning mis veel hullem, oma keelekasutuses neid norme erineval määral järgida. Siinkohal ei mõelda muidugi mitte ametlikult kehtestatud norme, vaid igapäevases suhtluses kehtivaid ja üsna pidevalt muutuvaid vaikumisi norme. Näiteks, kui mõnelt haritumalt eesti keele kõnelejal küsida, kas ta ütleb vahel *võtnud* asemel *võtt* või *sõnud* asemel *sõõnd*, siis ta vastab, et mitte iial või vahel väga harva. Aga kui teda natukegi lindistada, selgub kontrollimisel, et lühemaid vorme tuleb tal peaaegu sama palju kui kirjakeelselt korrektseid. Meie vaikumisi keelenorm aktsepteerib mõlemad. (Allakirjutanu on ise sellise katse teinud.) Seega ei ole kõik keelenormid isegi mitte teadvustatud, saati siis tugitooliteadlasele kättesaadavad.

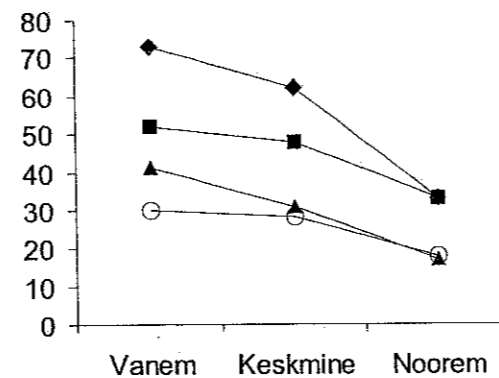
Teadvustamise probleemiga seostub ka üks oluline „aga” Labovi kaubamajaurimuses. Nimelt tajume kõik keelt suurel määral läbi omaenda keelenormi prisma ja meil on põhimõtteliselt üsna võimatu imepisikesi erinevusi kuulda. Õnneks on Labovil muidugi hästi treenitud keelekõrv, kuid tänapäeva sotsiolingvistilises uurimistöös usaldatakse ainult lindistatud materjali ning arvuti abil tehtud täpseid mõõtmisi. See on näiteks omakorda võimaldanud avastada, kuidas muutusprotsessis osalevate vokaalide formantväärtused samm-sammult muutuvad. Labovilgi oleks tänapäeval põues olnud väike diktofon. Sotsiolingvistika on niisiis rõhutatult empiiriline teadusharu, mida ei huvita niivõrd keeleteadlase väljamõeldud näited kui tegeliku kõneleja keelekasutus eri situatsioonides.

Aga eesti keel?

Eestisse tõi variaablusuuringu meetodi praegune Tartu ülikooli eesti keele ajaloo ja murrete professor Karl Pajusalu, kes on ise ka otse Labovi käe all tudeerinud. Tema on muu hulgas jälginud seda, kuidas Karksi murdelised verbivormid ajapikku kirjakeelsete vastu välja vahetatakse. Kui näiteks 1860.–1875. aastal sündinud keelejuhid kasutavad ainsuse esimeses pöördes alati lõputa vorme (nt *ma astu*, *ma elä*), siis 1924–1934 sündinud keelejuhtide kõnes leiab neid vorme vaid umbes kolmandikul juhtudel. Ja vastupidi, kui vanima põlvkonna keeles ei esine ühtegi *vad*-lõpulist mitmuse kolmandat pööret (nt

nad kaabivad), siis noorimal põlvkonnal on neid juba ligi 20%. Niimoodi saab kvantitatiivse analüüsi abil esile tuua keele muutumise tendentse, samas kui puhtkvalitatiivse vaatluse tulemusena saaks siinkohal vaid nentida, et keelejuht kõneleb segakeelt.

Sama meetodiga uuris rühm eesti keele osakonna tudengeid 1994. aasta suvel ka Kihnu murde hääbumist Manilaiul. Teatavasti kasutatakse Kihnu murdes sageli ja asemel sidesõna *ning* ja pikad vokaalid võivad olla diftongistunud (nt *mua*, *kuu*). Ka mitmuse osastav ja eitus erinevad Kihnu murde alal selgesti ühiskeele omast, näiteks öeldakse seal *palju võrka* ja *palju vaariku* ning *tütrel ei põlõ mitte last*. Joonis 2 näitab nende nelja murdejoone esinemust Manilaiul põlvkondade kaupa.

Joonis 2. Kihnu murde joonte esinemus kogu Manilaiu kõnelejaskonnal

Selle joonise põhjal võiks järeldada, et hoolimata saare suhtelisest suletusest välismaailmale, on sealgi hoogsalt levimas ühiskeel. Lugu pole aga sugugi nii lihtne, sest keelekasutus peegeldab ka kõneleja (soovitud) identiteeti, kuid näiteks Manilaiu noorema põlvkonna tüdrukute ja poiste pürgimused on väga erinevad. Kui poisid näevad oma elu eesmärki kalapüügis ja seega paigalejäämises, siis tüdrukud ihkavad saarelt ära mandrile õppima ja tööle. See kajastub markantselt ka nende kõnepruugis – tüdrukud on selgelt ühiskeelsemad (vt tabel 1).

Muidugi ei varieeru Eestis ainult murdealadelt pärit inimeste keel, vaid ka ühiskeel, nagu üldse iga loomulik keel. Ühiskeeles on seni uuritud kaht sotsiolingvistilist variaablit, sõnaalgulist *b-d* (Kaily Cui diplomitöö) ja *nud*-kesksõna tunnust (Leelo Keevalliku magistratöö).

	Poisid	Tüdrukud
Diftongistumine	35%	31%
Ning	55%	0%
Mitmuse osastav	22%	6%
Eitus	23%	0%

Tabel 1. Kihnu murde joonte esinemus Manilaiu noorimal põlvkonnal

Mõlema analüüs on näidanud, et eestlastele on väga oluline, kas suhtlussituatsioon on formaalne või mitte. Ametlikes olukordades kasutavad ühiskeele kõnelejad peaaegu sajaprotsendiliselt nii *h*-ga vorme (nt *hästi*, *hvitav*) kui ka kirjakeelset *nud*-kesksõna (nt *teinud*, *lugenud*), samal ajal kui argisituatsioonides on üle 60% *h*-ta vorme (nt *ästi*, *witav*) ja umbes 40% lähemaid *nud*-kesksõna vorme (nt *teind*, *legend*). Taas võime näha korrelatsioone keelendivariandi sageduse ja keelevälise asjaolude vahel.

Ja palju muud

Sotsiolingvistika ei sisalda tegelikult ainuüksi kvantitatiivseid variaablusuuringuid. Paljud uurijad mõistavad selle üldnimetuse all kõike, mis puudutab keele ja ühiskonna vahelisi suhteid. Nii räägitakse näiteks makrosotsiolingvistikast (nimetatud ka keelesotsioloogiaks), mis uurib eri ühiskondade üldisi keeleolusid ja keelesuhtumisi, ka keelepoliitikat, keelehoolet, keeleõigusi jms. Mõnikord arvatakse sotsiolingvistika alla ka keele ja kultuuri suhted, käitumistavade ja -normide uuringud ning isegi suhtlusuuringud. Kõik need teemad on omavahel muidugi seotud, kuid väärksid kindlasti ka täiesti iseseisvat tutvust. Siinne sissejuhatus on püüdnud anda aimu vaid ühest keskmast sotsiolingvistika suunast – variaablusanalüüsist, mille tulemuseks on oluliselt muutunud meie arusaam keelest.

Soovitusi edasilugemiseks

- J. K. Chambers, Sociolinguistic Theory. Blackwell. Oxford UK & Cambridge USA, 1995. (Keerukam teoreetiline ülevaade.)
- P. Grigorjev, L. Keevallik, E. Niit, L. Paldre, K. Sak & A. Veismann, Kihnu murde assimileerumise mustreid Manilaiul. – Pühendusteos Huno Rätsepale 28.12.1997. Toimetanud M. Erelt, M. Sedrik, E. Uuspõld. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 7. Tartu, 1997, lk 26–44.
- L. Keevallik, Maintenance of Structured Variability. – Estonian in the Changing World. Toimetanud H. Õim. University of Tartu. Department of General Linguistics. Tartu, 1996, lk 123–132.
- J. Milroy, Language Variation and Change: On the Historical Sociolinguistics of English. Blackwell. Oxford UK & Cambridge USA, 1992. (Sissejuhatus keele muutuse uurimisse kvantitatiivse meetodiga.)
- K. Pajusalu, Nivelleeruv murre: Karksi verb. – Keel ja Kirjandus 1987, nr 9, lk 529–543.
- S. Romaine, Language in Society: An Introduction to Sociolinguistics. Oxford University Press, 1994. (Ülevaatlik keelesotsioloogilise kallakuga sissejuhatus.)
- Sociolingvistiikan näkymiä. M. K. Suojanen, P. Suojanen (toim.). Gaudeamus. Helsinki, 1982.
- R. Wardhaugh, An Introduction to Sociolinguistics. Blackwell. Oxford UK & Cambridge USA, 1992. (Lihtne sissejuhatus sotsiolingvistikasse laias mõistes.)